

Maxo van Maneno praktikos fenomenologijos santykis su edukologija ir filosofija

Sandra Kairė

Vilniaus universiteto
Filosofijos fakulteto
Ugdymo mokslų institutas
E. paštas sandra.kaire@fsf.vu.lt
ORCID <http://orcid.org/0000-0003-0618-0308>

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjama kanadiečių ugdymo teoretiko ir metodologo Maxo van Maneno pasiūlyta praktikos fenomenologijos metodologinė prieiga. Parodoma, kaip buvo formuojama praktikos fenomenologija, aprašomos jos pagrindinės ypatybės ir atskleidžiama, kodėl praktikos fenomenologija edukologijos mokslui yra aktuali. Remiantis filosofu Danu Zahaviu, taip pat išryškinamas probleminis Maxo van Maneno siūlomos metodologinės prieigos santykis su fenomenologine filosofija. Straipsnyje teigiama, kad praktikos fenomenologiją pasirinkęs tyrėjas turi išlaikyti kritinį požiūrį į svarbiausias praktikos fenomenologijos ypatybes, kritiškai vertinti van Maneno fenomenologinės filosofijos aiškinimą ir pradėti fenomenologinį tyrimą pirmiausia orientuojantis į pačią fenomenologinę filosofiją. Taip pat atkreipiamas dėmesys į tai, kad atlikdamas tyrimą tyrėjas turėtų žvelgti į fenomenologiją ne tik kaip į metodologinę prieigą.

Pagrindiniai žodžiai: Maxas van Manenas, praktikos fenomenologija, edukologija, fenomenologinė filosofija, metodologija

Max van Manen's Phenomenology of Practice: Relation with Education Sciences and Philosophy

Abstract. This paper investigates the method of the phenomenology of practice developed by the Canadian scholar Max van Manen. The paper describes the development and the main aspects of the phenomenology of practice as well as its importance and relevance to education sciences. However, in line with the critical remarks of the philosopher Dan Zahavi, the paper argues that there are fundamental problems with the phenomenology of practice in regard to phenomenology as philosophy. It is suggested that a researcher who applies this approach in his or her research should be cautious, critically evaluate van Manen's presentation of phenomenology, and start his/her research from the phenomenological philosophy. Moreover, the paper argues that phenomenology should not be considered only as a methodological approach.

Keywords: Max van Manen, phenomenology of practice, education sciences, phenomenology, methodology

Received: 05/11/2020. Accepted: 06/01/2021

Copyright © Sandra Kairė, 2021. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Fenomenologinė filosofija nuo pat pradžių turėjo įtakos tiek teorinei, tiek tiriamajai skirtingų mokslinių disciplinų pusei. Tarkime, eksperimentinė psichologija ir psichiatrija yra laikomos vienos pirmųjų disciplinų, atkreipusių dėmesį į Edmundo Husserlio idėją, kad yra svarbu pažvelgti į fenomeną visu konkretumu, bei pasitelkusių fenomenologiją tiek profesinėje praktikoje, tiek moksliniuose tyrimuose (kaip Minkowski, Buytendijkas, Katzas ir kt.) (Zahavi 2019: 1–2). Fenomenologija turėjo neabejotiną įtaką ir edukologijos mokslui. Dar 1914 metais vokiečių edukologas, Miuncheno mokyklos atstovas Aloysas Fisheris apmąstė fenomenologijos ir ugdymo santykį. Vokiškajai tradicijai priskiriamuose kontekstuose fenomenologinė filosofija tapo svarbi permažstant ugdymo ir *Bildung* paskirtį (kaip Heinrichas Rombachas, Eugenias Finkas), pedagoginį santykį tarp ugdytojo ir ugdytinio (kaip Hermanas Nohlas) bei formuojant fenomenologinės pedagogikos perspektyvą (kaip Martinus Janas Langeveldas, Otto Friedrichas Bollnow) (van Manen, Adams 2010; Brinkmann, Friesen 2018). Anglakalbiuose kontekstuose fenomenologijos ir ugdymo santykis formavosi tiek per teorinę (kaip Alfredas Dreyfusas), tiek per metodologinę puses.

Pastebima, kad pastaraisiais dešimtmečiais edukologijos srityje fenomenologija tampa vis svarbesnė, o ypatingo dėmesio sulaukia fenomenologijos kaip tyrimo metodo taikymas. Pasak Glorios Dall'Albos (2009), didėjantis dėmesys fenomenologijai gali būti siejamas su tuo, kad ši filosofinė prieiga leidžia permąstyti mūsų supratimą apie XXI amžiuje besikuriančius fenomenus, kurie tampa mūsų kasdienio gyvenamojo pasaulio (taip pat ir ugdymo) dalimi, pavyzdžiui, mokymasis nuotoliniu būdu. Carinos Henriksson ir Normo Frieseno teigimu, didesnis susidomėjimas fenomenologija edukologijoje iš dalies susijęs su tuo, kad ugdymo teorijoje pradedama vis labiau akcentuoti ugdymo profesionalų kasdinių praktikų svarba (2012: 3). Be to, tam įtakos turi ir vykstantys akivaizdūs pokyčiai edukologinių tyrimų lauke – nuo XX amžiaus pabaigos matomas aiškus posūkis nuo kiekybinių prie kokybinių tyrimų.

Ugdymo mokslų srityje galėtume išskirti kanadiečių ugdymo teoretiką ir metodologą van Maneną, kuris tiek aktyviai plėtoja fenomenologinės pedagogikos perspektyvą praktikoje, tiek orientuodamasis į ugdomasias praktikas ir situacijas formuoja hermeneutinės arba praktikos fenomenologijos prieigą (1990, 2007, 2014). Šis autorius šiuo metu yra laikomas vienu iš ryškiausių autoritetų (Paley 2017: 66–70; Zahavi 2019: 1), darančių įtaką fenomenologijos kaip kokybinio tyrimo metodo taikymui tarp skirtingų sričių specialistų už filosofijos ribų, pavyzdžiui, edukologija, medicina, slauga ir kt.

Galima sakyti, kad Lietuvos edukologijos kontekste vis didėjantis dėmesys fenomenologiniams tyrimams taip pat iš dalies yra susijęs su van Maneno indėliu. 2014 metais Lietuvoje van Manenas, o vėliau ir viena jo mokinių – Tone Saevi, vedė seminarus, kurių metu buvo gilinamasi į fenomenologinės prieigos taikymą būtent edukologiniuose tyrimuose. Po šių seminarų akivaizdžiai padaugėjo edukologinių tyrimų (ypač rengiant daktaro disertacijas), kurie remiasi fenomenologine prieiga (pavyzdžiui, Batuchina 2015; Penkauskienė 2016; Kairė 2018; Kurapkaitienė 2019 ir kt.).

Taigi šiuo straipsniu siekiama atidžiau pažvelgti į van Maneno praktikos fenomenologijos prieigą ir išsiginėti į tai, kaip ji formavosi, kas šiai prieigai yra savita ir ką ji siūlo edukologijos mokslui. Taip pat straipsnyje bus plačiai analizuojami probleminiai šios metodologinės prieigos aspektai, į kuriuos tyrėjas turėtų atkreipti didesnę dėmesį.

Praktikos fenomenologijos formavimasis

Hermeneutinės fenomenologijos prieigą edukologijoje van Manenas plėtoja daugiau nei kelis dešimtmečius, o jo idėjoms daug įtakos turėjo XX amžiaus viduryje egzistavusi olandiškoji, arba Utrechto, mokykla. Van Manenas pabrėžė, kad praktinė hermeneutinės fenomenologijos orientacija kyla iš šių Utrechto mokyklos atstovų: Frederiko Buytendijko, Martino Langeveldo, Hanso Linschoteno, Otto F. Bollnow ir Johano Hendriko van den Bergo (2014: 212). Vienas ryškiausių Utrechto mokyklos bruožų buvo bandymas fenomenologiją priartinti prie profesinio pasaulio. Šios mokyklos atstovai buvo „ypač besidomintys fenomenologijos pritaikymu jų profesinėse disciplinose, <...> siekė suprasti kasdienio gyvenimo praktikas. Jie siekė – kiekvienas savitu būdu – pateikti įtikinamus ir įžvalgius žmogaus fenomeno ar dalykų portretus“ (van Manen 2014: 197). Be to, šios mokyklos atstovai, siekdami kuo geriau atskleisti tyrinėjamų fenomenų „portretus“ ir priartinti juos prie realaus gyvenamo pasaulio, rėmėsi ne tik filosofiniais darbais, bet ir naudojo įvairius literatūrinius ir meninius šaltinius (Levering, van Manen 2002: 274–286). Tad, žvelgdami į van Maneno idėjas ir į esminius Utrechto mokyklos bruožus, galime atrasti nemažai tarpusavio sąlyčio taškų.

Vis dėlto, kitaip nei Utrechto mokykla, kuri atitolo nuo fenomenologijos kaip filosofijos, van Manenas akcentuoja fenomenologijos ir hermeneutikos atstovų darbus bei remdamasis jais pagrindžia esminius hermeneutinės fenomenologijos metodologinius aspektus, kuriuos tyrėjas turi būtinai įgyvendinti. Autorius ypač pabrėžia Edmundo Husserlio, Martino Heideggerio, Maurice'o Merleau-Ponty, Jeano-Paulio Sartre'o, Hanso-Georgo Gadamerio darbus. Husserlio idėjos jam ypač svarbios kalbant apie fenomenologinio tyrimo metu taikomą *epoche* ir redukcijos procesą (van Manen 2014: 212–214). Heideggerio ir Gadamerio darbai šiam metodologui padeda išryškinti interpretacijos svarbą fenomenologiniame tyrime, o remdamasis Merleau-Ponty ir Sartre'o tekstuose esančiais pavyzdžiais van Manenas atskleidžia fenomenologinio teksto rašymo proceso specifiškumą ir pagrindžia filologinio aspekto, kaip jis tai įvardija, svarbą fenomenologiniame tyrime.

Be to, įvesdamas praktikos fenomenologijos (angl. *phenomenology of practice*) terminą, jis siekia pamažu užtvirtinti savitą fenomenologinę prieigą (van Manen 2007: 13). Aiškindamas praktikos aspektą fenomenologijoje, autorius pabrėžia, kad „tam tikra prasme visa fenomenologija yra orientuota į praktiką – gyvenimo praktiką. Būtent dėl mūsų pragmatinių ir etinių interesų mes ypač domimės fenomenologija. Mes klausiamo, kaip elgtis kasdienėse situacijose ir santykiuose. Šį pragmatišką-etinį interesą aš pavadinsiu „praktikos fenomenologija““ (van Manen 2014: 69). Van Maneno pragmatiškas, į praktiką nukreiptas požiūris išreiškia galimybę žinias ir supratimą tiesiogiai pritaikyti tiek

kasdienėje, tiek profesinėje praktikoje. Taigi praktikos fenomenologija besiremiantis tyrimas turėtų būti orientuotas į praktikus, į jų kasdienes veiklas ir patirtis. Taip pat toks tyrimo pobūdis turėtų formuoti taktiškesnius ir dėmesingesnius praktikų veiksmus. Tačiau, van Maneno teigimu, fenomenologijos praktiškumo neturėtume suprasti vien kaip ieškojimo, kaip techniškiau ar naudingiau atlikti tam tikrą ugdomąją veiklą. Praktikos fenomenologija nurodo į tokius tyrimus, kurie tiek orientuojasi į profesionalų praktines veiklas ir padeda jas reflektuoti, tiek leidžia pasiruošti asmeniui profesinei veiklai.

Van Maneno praktikos fenomenologijos savitumas: negatyvioji-pozityvioji redukcija ir sužadinimas

Fenomenologijos kaip metodologijos taikymas mokslinių tyrimų srityje nėra vienodas. Linda Finlay išskiria dvi fenomenologinių tyrimų kryptis – aprašomąją ir interpretacinę (arba hermeneutinę) fenomenologiją (2012: 18–20). Aprašomosios fenomenologijos kryptis, kuri dažniausiai remiasi Husserlio idėjomis, laikosi prielaidos, kad fenomenologinio tyrimo tikslas yra aprašyti esmines tiriamo fenomeno reikšmes. Aprašydamas fenomeną, tyrėjas visą dėmesį nukreipia į tai, kas jam duota ar kas tyrimo metu yra surinkta. Fenomeno esmių aprašymas yra gana griežto pobūdžio ir atsiriboja nuo galimų asmeninių įžvalgų ar interpretacijų remiantis papildomais šaltiniais.

Hermeneutinė kryptis remiasi Heideggerio, Gadamerio ir Paulio Ricoeuro darbais. Vienas svarbesnių hermeneutinių tyrimų bruožų yra tai, kad tyrėją veda pasirinkta tema. Tai nėra griežtai apibrėžtas metodas, tačiau jis siūlo savarankišką (angl. *substantive*) filosofinę prieigą (Moules et al. 2015). Išskirtinis hermeneutinio tyrimo bruožas yra tas, kad tyrimo metu nesivadovaujama nei indukcijos, nei dedukcijos principu. Hermeneutika yra „horizontali“, kitaip tariant, nuolatiniame laiko ir istorijos vyksme. „Interpretuodama dabartį, su kuo susiduriama esamame momente, ji panaudoja praeities išteklius, kas jau žinoma, ir praturtina mūsų supratimą apie tai, kas gali būti ateityje“ (Moules et al. 2015: 60). Todėl hermeneutinis tyrimas nesiekia apibendrinti, pateikti išvadų ar sukurti teorijų. Atvirkščiai, jis siekia žvelgti į konkrečius atvejus (pavyzdžius) ir tokiu būdu plėsti mūsų supratimą apie juos.

Van Manenas į fenomenologiją žvelgia ne tik kaip į aprašomąją ar tik interpretacinę prieigą, bet jas sujungia ir ieško pusiausvyros tarp aprašymo ir interpretacijos procesų. Tiriamo fenomeno reikšmių aprašymas leidžia atskleisti jo esmę. Tačiau interpretacija taip pat būtina, kadangi fenomenai yra susiję su reikšmėmis, kurios yra ne tik aiškiai matomos, bet ir paslėptos. Hermeneutinis aspektas reikalauja, kad fenomenas būtų aprašomas ir reflektuojamas naudojant diskursyvią kalbą ir jautrias interpretacines priemones (van Manen 2014: 26–31).

Abu praktikos fenomenologijos tyrimo aspektai – aprašymas ir interpretacija – yra įgyvendinami per dvi tarpusavyje susijusias ir geriausiai šią prieigą apibūdinančias metodologines ašis: *redukciją*, kurią van Manenas (2014) įvardija kaip filosofinį metodą, taikomą nuo pat atliekamo tyrimo pradžios, ir *sužadinimą*, kurią jis laiko filologiniu praktikos fenomenologijos metodu, taikomu fenomenologinio teksto rašymo metu.

Redukcija. Redukciją van Manenas laiko esminiu metodu, leidžiančiu prasibrauti pro savaime suprantamus dalykus ir pamatyti tiriamų fenomenų reikšmes. Praktikos fenomenologijos tyrime redukcija turėtų pasireikšti dviem priešingais, tačiau vienas kitą papildančiais žingsniais (angl. *moves*), kuriuos van Manenas įvardija kaip negatyvųjų ir pozityvųjų (2014: 222).

Negatyviaja prasme redukcija turėtų sustabdyti ar pašalinti tai, kas trukdo priartėti prie tiriamo fenomeno. Šį veiksma van Manenas laiko *epoche*, arba suskliaudimu. Kitaip tariant, tyrimo metu tyrėjas turi suskliausti turimas išankstines nuostatas, mokslinius paaiškinimus ar supratimą apie tiriamą fenomeną. Tyrimo metu taikomą *epoche* van Manenas (1990, 2014) įvardija kaip bendrąją redukciją (angl. *general reduction*) ir išskiria keturis *epoche* metodinius momentus: euristinį, hermeneutinį, patyriminį ir metodologinį. Šie momentai tampa tarsi parengiamaisiais žingsniais, padedančiais tyrėjui pasiruošti kitam redukcijos žingsniui ir priartėti prie tiriamo fenomeno reikšmių.

Redukcija pozityviaja prasme (van Manenas ją įvardija kaip redukciją-tikrąją (angl. *reduction-proper*)) nukreipia tyrėjo žvilgsnį ne į save, o į tiriamą fenomeną ir padeda stebėti, kokias esmines reikšmes jis atskleidžia. Redukcija-tikroji kuria „reflektyvųjų fenomenologinį požiūrį, kuris siekia atkreipti dėmesį į fenomeno unikalumą, kaip jis pasirodo savaime, kuo yra savitas“ (van Manen 2014: 228). Van Manenas sujungia skirtingų filosofų idėjas ir aprašo penkias šios redukcijos versijas arba dimensijas (angl. *dimension*) (atkreiptina, kad skirtingas redukcijas pozityviaja prasme jis vadina nebe momentais, o versijomis arba dimensijomis), kurios gali būti taikomos tyrimo metu: eidetinę, ontologinę, etinę, radikaliają ir originaliąją. Šios skirtingos dimensijos kai kuriais atvejais gali būti sunkiai tarpusavyje suderinamos, o kartais jos gali viena kitą papildyti.

Be abejonės, skirtingi *epoche* momentai ir redukcijos-tikrėsios dimensijos fenomenologinio tyrimo metu tyrėjui kelia daug iššūkių ir klausimų. Pavyzdžiui, nuo ko reikėtų pradėti *epoche* ir redukcijos procesą? Kaip savo tyrime pasirinkti tinkamus *epoche* momentus bei redukcijos dimensijas ir suderinti tarpusavyje? Jei tyrėjas, bandydamas suderinti *epoche* ir redukciją, atsiduria sumaištyje, van Manenas siūlo nepamiršti esminio redukcijos tikslo: „per *epoche* ir sužadinimą prieiti prie ikireflektyvaus tiesiogiai išgyvenamo patyrimo (angl. *experience-as-lived*) ir tokiu būdu prisikasti (angl. *mine*) prie jo reikšmių“ (2014: 221).

Sužadinimas. Fenomenologinio tyrimo metu tyrėjo dėmesys pirmiausia krypta į filosofinę ašį – redukciją. Tačiau hermeneutinio fenomenologinio tyrimo metu ne mažiau svarbi turėtų būti ir filologinė ašis, kuri pasireiškia fenomenologinio teksto rašymo metu. Van Manenas filologinį fenomenologinio teksto aspektą apibūdino įvesdamas sužadinimo (angl. *the vocative*) sąvoką (2014: 240). Sužadinimas fenomenologiniame tekste tampa simboliu rezonansu, padedančiu skaitytojui atpažinti išgyvenimą, net jei jis / ji asmeniškai niekada neišgyveno konkretaus aprašomo momento. Kuo fenomenologinis tekstas labiau sužadinantis, tuo didesnė reikšmė jame slypi. Kitaip tariant, fenomenologinis tekstas turi „kalbėti“ su skaitytoju, turi sukelti jam / jai galimą emocinį ar netgi etinį atsaką.

Tyrime sužadinimo aspektą tyrėjas gali atskleisti panaudodamas skirtingus lingvistinius ar aprašomuosius būdus, kurie fenomenologinio teksto rašymą labiau priartina prie

grožinio (angl. *fictional*) nei prie objektyvaus „trečiojo asmens“ rašymo stiliaus. Todėl, aprašydamas tiriamą fenomeną ir reflektuodamas, tyrėjas turi būti itin atidus kalbos vartojimui. Van Manenas (1990, 2014) siūlo naudoti skirtingus filologinius metodus, galinčius padėti pasiekti sužadalinimą: išgyventą tiesiogiskumą (angl. *throughness*), artumą, intensifikaciją, kreipimąsi (angl. *appeal*) bei atsakomumą (angl. *answerability*). Išvardyti filologiniai metodai tekste gali būti realizuojami skirtingais būdais. Tarkime, tyrėjas gali kelti klausimus, remtis savo asmenine patirtimi, rinkti konkrečius išgyvenimus, kuriais remiantis būtų kuriamos istorijos (angl. *anecdote*). Fenomenologiniame tekste taip pat gali būti naudojama grožinė literatūra, keliami klausimai, išryškinantys pagrindinius žodžius ir atskleidžiantys esminius aprašomo fenomeno sluoksnius. Rašydamas tekstą, tyrėjas taip pat gali naudoti „Aš“ ir „Mes“ perspektyvas, gali išryškinti skirtingus (ar netgi prieštaraujančius) tiriamo fenomeno aspektus ir kt.

Kalbant apie sužadavimo metodą, svarbu atkreipti dėmesį į van Maneno pasiūlytą istorijos naudojimą fenomenologiniame tekste. Henriksson ir Saevi teigimu, istoriją galima laikyti esmine praktikos fenomenologijos metodologine priemone, kuri padeda atskleisti konkrečias tiriamo fenomeno reikšmes (2012: 55).

Kokia yra istorijos funkcija fenomenologiniame tekste? Pačia bendriausia prasme istorija yra naudojama kaip naratyvinė priemonė, kuri yra konkreti ir paimta iš realaus ar pramanyto gyvenimo¹. Fenomenologiniame tekste pateikiama istorija atskleidžia asmens išgyventą ikireflektyvią patirtį ir tampa konkrečiu pavyzdžiu, padedančiu atskleisti tiriamo fenomeno galimas reikšmes. Metodologine prasme istorijos tampa konkrečiais fenomenologiniais pavyzdžiais, kurie leidžia skaitytojui išgyventi tai, kas jam / jai dar nėra žinoma. Istorijos fenomenologiniame tekste „sukelia atpažinimo jausmą, parodo patyrimines galimybes, su kuriomis mes niekada nesusidūrėme, ar sukelia tas mintis, apie kurias mes galbūt anksčiau nebuvome pagalvoję“ (Henriksson, Saevi 2012: 58).

Sužadalinimą van Manenas laiko bene daugiausiai iššūkių keliančiu fenomenologinio tyrimo metodu, kadangi teksto rašymas siekia ne pristatyti ar apibendrinti gautus tyrimo duomenis, bet yra atliekamo fenomenologinio tyrimo proceso dalis (2014: 240). Fenomenologinis rašymas yra keblus ir tuo aspektu, kad jis yra tiek racionalus procesas, kurio metu siekiama sistemiskai atskleisti tiriamo fenomeno reikšmes, tiek ir iracionalus, kurio metu stengiamasi rasti ekspresyvias priemones, leidžiančias prisiskverbti į ikireflektyvių išgyvenimo sluoksnių ir atskleisti reiškinius taip, kaip jie realiai patiriami. Todėl, jo teigimu, aprašydamas tiriamą fenomeną, tyrėjas turi siekti ne tik fenomenologiškai tinkamo reikšmių aprašo, bet ir to, kad jis būtų kuo geriau suprstas skaitytojo (van Manen 2014: 240–242).

Tikriausiai vienas patraukliausių šios prieigos aspektų yra tas, kad van Manenas (2014) tyrėjui pateikia gana daug paaiškinimų, nurodymų ir – svarbiausia – pavyzdžių, kaip įgyvendinti skirtingus fenomenologinio tyrimo etapus ir priartėti prie tokio teksto,

¹ Dažnu atveju tyrėjas istoriją parengia remdamasis tyrimo metu surinkta medžiaga. Pirmiausia, tyrėjas prašo tiriamojo papasakoti / parašyti konkrečius jo / jos išgyventus momentus, kurie tiesiogiai siejasi su tiriamu fenomenu. Po to surinkta medžiaga tyrėjo pertvarkoma ir perrašoma į istorijas, turinčias atitinkamą naratyvinę struktūrą. Van Manenas taip pat pateikia konkrečius nurodymus, kaip sukurti istorijos naratyvinę struktūrą (2014: 252).

kuris atskleistų galimas tiriamo fenomeno reikšmes. Ši praktikos fenomenologijos savybė suteikia nemažą užtikrintumą skirtingų sričių specialistams, kurie nėra filosofai, tačiau pasirenka atlikti fenomenologinį tyrimą.

Kuo praktikos fenomenologija svarbi edukologijai?

Žvelgdami į van Maneno darbus, galėtume išskirti bent tris aspektus, dėl kurių edukologijai svarbu remtis praktikos fenomenologija. Pirma, praktikos fenomenologija orientuojasi į ugdymo praktiką ir siekia „pasitarnauti“ ugdymo praktikams jų kasdienėje veikloje. Antra, ji skatina ugdytojų pedagoginį jautrumą, taktiškumą ir dėmesingumą. Trečia, praktikos fenomenologija leidžia prisiliesti prie ugdytinio kasdienio gyvenamojo pasaulio. Šie aspektai leidžia manyti, kad van Manenas siekia formuoti holistinę santykį tarp fenomenologijos ir ugdymo: tiek teoriniu, tiek metodologiniu, tiek praktiniu lygmenimis.

Kaip jau minėta, praktikos fenomenologijos prieiga besivadovaujantys tyrimai iš esmės orientuojasi į ugdomąją praktiką ir jos metu vykstančius procesus. Van Manenas akcentuoja, kad šiuolaikinis ugdymo diskursas nukreipia ugdytojų dėmesį nuo realaus besimokančiojo ir skatina susikoncentruoti į mokomųjų dalykų rezultatus, produktyvumą, socialinį tobulėjimą, sisteminius pasiekimus ir atsiskaitomumo matus (2008: 4–5). Tačiau kasdieniai ugdytojo rūpesčiai dirbant tiesiogiai su ugdytiniais tik retais atvejais turi tiesioginių sąsajų su šiais iš išorės keliamais reikalavimais. Ugdytojai nepakankamai reflektuoja, kaip jie patys ir ugdytiniai išgyvena ugdomąją situaciją ir kasdienės mokymo(si) užduotis, kas iš tiesų įvyksta šiose situacijose ir ką jos pasako apie patį ugdymą. Praktikos fenomenologija leidžia sugrįžti į kasdienį ugdytojo ir ugdytinio pasaulį, skatina ugdytoją pažvelgti į kasdienės ugdomąsias situacijas ir reflektuoti, kas iš tiesų vyksta, bei akcentuoja ugdytojo pedagoginio taktiškumo ir dėmesingumo svarbą.

Ugdytojo pedagoginis taktiškumas ir dėmesingumas yra vieni plačiausiai van Maneno analizuotų (1990, 2014, 2015) konceptų, kurių formavimą(si) jis tiesiogiai sieja su fenomenologija. Taktiškumas ir dėmesingumas ugdymo praktikoje pasireiškia kaip „čia ir dabar“ intuityviai jautrus ir unikalus ugdytojo veiksmas, pasižymintis atidumu kiekvieno besimokančiojo unikalumui, jautrumu tiek bendram kontekstui, tiek esamai situacijai (van Manen 2015: 78–80). Praktikos fenomenologiją taikantys tyrėjai (kaip Friesen 2012; Henriksson 2012; Adams 2014) taip pat pabrėžia, kad ši prieiga tampa ypač vertinga praktikų tiesioginei veiklai, stiprina jų praktines išvalgas, etinį jautrumą ir dėmesingą bendravimą su ugdytiniais.

Dar daugiau, van Manenas (2007, 2014) pabrėžia, kad praktikos fenomenologija nėra tik metodas, bet ir požiūris, kuris turėtų persmelkti kiekvieną profesionalo veiksmą. Henriksson pastebi, kad praktikos fenomenologija pasiūlo konkrečių būdų, kaip ugdyti praktikų taktiškumą ir dėmesingumą: atsiverti nuostabos momentui, vertinti neapibrėžtumą ir unikalumą bei „tikrinti realybę“ (angl. *reality check*), t. y. moko ugdytojus reflektuoti savo pačių ir besimokančiųjų kasdienes išgyvenimus ir tokiu būdu formuoja fenomenologinį požiūrį, kuris padeda geriau suprasti pedagoginę praktiką (2012: 134).

Taigi van Maneno dėmesys ugdymo praktikai neabejotinai žavi edukologus, ypač dėl egzistuojančios kritikos (pvz., Vanderlinde, van Braak, 2010; Biesta et al. 2019), kad edukologiniai tyrimai yra pernelyg atitolę nuo pedagoginės praktikos ir siekio ją tobulinti.

Praktikos fenomenologijos ribotumai: tyrimo kokybė ir tyrėjo šališkumas

Kaip ir kiekviena metodologinė prieiga, taip ir praktikos fenomenologija turi ribotumų. Van Manenas, kalbėdamas apie šios prieigos ribotumus, gana plačiai aptaria tyrimo kokybės užtikrinimo ir tyrėjo šališkumo aspektus. Pasak jo, praktikos fenomenologijoje tokie galimi validumo kriterijai, kaip tiriamųjų skaičius, tiriamųjų atrankos kriterijai, gautų duomenų generalizavimas, kurie įvairiose kokybinių tyrimų priegose gali užtikrinti tyrimo kokybę, fenomenologiniame tyrime nėra taikomi (van Manen 2014: 347–353).

Tačiau fenomenologinio tyrimo kokybiškumo ir tyrėjo subjektyvumo aspektų užtikrinimas nėra paliekamas tyrėjo atsakomybei. Van Manenas nurodo, ką daryti. Anot jo, tyrėjas kiekvienu atveju turėtų atsakyti į šiuos klausimus (van Manen 2014: 350): ar atliktas darbas remiasi pagrįstu fenomenologiniu klausimu? Ar tyrėjas remiasi pirmine ir filosofine literatūra, o ne antriniais šaltiniais? Ar tyrėjas nesiekia kokybės vadovaudamasis tokiais kriterijais, kurie taikomi kitose metodologinėse priegose?

Kalbėdamas apie tyrimo dalyvių skaičių, van Manenas akcentuoja, kad tyrėjui yra būtina surinkti pakankamai turtingus išgyvenimus, kurie padėtų atskleisti tiriamo fenomeno reikšmes. Tone Saevi praktikos fenomenologija besiremiančio tyrimo kokybę tiesiogiai sieja su lėtu teksto rašymo procesu, kuris turėtų atverti tyrėją konkrečių asmenų išgyvenimų unikalumui (2013: 3). Lėtai rašydamas tekstą, tyrėjas gali atsiverti konkrečių išgyvenimų unikalumui, panirti į tiriamą fenomeną arba, kaip įvardija Saevi, pradėti gyventi su tiriamu fenomenu.

Kalbėdamas apie tyrėjo šališkumą praktikos fenomenologijos tyrime, van Manenas pabrėžia, kad *epoche* ir redukcija-tikroji yra reikšmingi metodai, padedantys tyrėjui išlaikyti kuo neutralesnę poziciją tiriamo fenomeno atžvilgiu (2014: 353). Kitas su tyrėjo šališkumu susijęs aspektas – tyrėjo asmeninės patirties naudojimas. Praktikos fenomenologijoje tyrėjas gali naudoti savo asmeninę patirtį, kadangi sąmoningas asmeninės patirties suvokimas gali padėti jam ar jai nukreipti dėmesį į tiriamą fenomeną. Tačiau Finlay perspėja, kad dėmesys į savo asmeninę patirtį ir savirefleksija tyrėją gali nuvesti prie „siauro matymo“ (angl. *navel gazing*) (2012: 24–27). Tad tyrėjas turėtų vengti nuolatinio susirūpinimo savo asmenine patirtimi tam, kad netaptų viršesnis už tyrimo dalyvį. Kitaip tariant, jo žvilgsnis pirmiausia turėtų būti nukreiptas į tyrimo dalyvį ir į tiriamą fenomeną, o ne į save.

Reiktų pabrėžti, kad van Manenas, suvokdamas metodologinius ribotumus, su kuriais gali susidurti tyrėjas, aiškiai nurodo, ką kiekvienu atveju tyrėjui reikėtų daryti. Vis dėlto, be šių ribotumų, pravartu atsižvelgti į ne su metodologiniais aspektais susijusį, tačiau pastaruoju metu vis labiau akcentuojamą praktikos fenomenologijos ribotumą – jos problemišką santykį su fenomenologine filosofija.

Zahavio kritika praktikos fenomenologijai: „gana klaidinga“

Koks van Maneno praktikos fenomenologijos santykis su fenomenologija kaip filosofija? Fenomenologas Danas Zahavis atsakytų, kad praktikos fenomenologijos santykis yra gana problemiškas ir netgi klaidingas (2018: 1). Zahavis kritiškai žvelgia (2018, 2019) į van Maneno aiškinius apie fenomenologijos prigimtį ir konstatuoja, kad šis pernelyg laisvai interpretuoja fenomenologiją kaip tokią. Zahavio ir van Maneno polemika prasidėjo nuo pastarojo reakcijos (2017, 2018) į kito metodologo, Jonathano Smitho, interpretatyviosios fenomenologijos analizės (angl. *interpretative phenomenological analysis*) kūrėjo, aiškinius, kas yra fenomenologija. Van Manenas konstatuoja, kad Smitho interpretatyvioji fenomenologinė analizė tėra psichologinė-terapinė analizė, besiorientuojanti ne į fenomeną, bet į asmenį, jo / jos išgyvenimus, kaip asmuo šiuos išgyvenimus interpretuoja (2017: 776). Jis pabrėžia, kad Smithas, kalbėdamas apie tokius esminius fenomenologijos konceptus, kaip išgyvenimas ar grįžimas prie pačių daiktų, tai daro remdamasis ne filosofine, bet psichologine perspektyva.

Van Manenas akcentuoja, kad kokybiniuose tyrimuose fenomenologijos terminas yra dažnai vartojamas netinkamai, kai tyrėjas orientuojasi į išgyvenimus (angl. *experience*) (2017: 776–777). Aiškindamas, kas yra fenomenologinis tyrimas, jis atkreipia dėmesį, kad toks tyrimas iš esmės orientuojasi ne į išgyvenimus, o į ikireflektyvias išgyvenimų reikšmes. Metodologas akcentuoja, kad *epoche* ir redukcija turėtų būti praktikuojama remiantis tinkama ar pagrįsta filosofine perspektyva (angl. *in philosophically appropriate or valid manner*). Be kita ko, jis (2017, 2018) nuolatos pabrėžia, kad fenomenologiniame tyrime tyrėjas turi remtis pagrindiniais fenomenologinės filosofijos autoriais (ypač Husserlio, Heideggerio, Merleau-Ponty darbais) ir tinkamai suprasti esminius fenomenologijos konceptus iš filosofinės perspektyvos.

Zahavis (2018, 2019) teigia sutinkantis su van Maneno pastabomis apie Smitho interpretatyviąją fenomenologinę analizę, tačiau mano, kad praktikos fenomenologija yra panašioje situacijoje kaip ir interpretatyvioji fenomenologinė analizė. Zahavis pabrėžia, kad van Manenas klaidingai supranta ir aiškina fenomenologiją, ir išskiria bent tris probleminius aspektus, kurie iškreipia fenomenologinės filosofijos esmę.

Pirma, problemų kelia van Maneno supratimas, kad fenomenologija siekia suprasti išgyventų patyrimų reikšmes, o fenomenologinis tyrimas orientuojasi į konkrečių asmenų išgyventas patirtis ir aprašo ikireflektyvių išgyvenimų reikšmes. Anot Zahavio, tai yra klaidingas fenomenologijos kaip filosofinės tradicijos ar metodo supratimas, kadangi fenomenologinė filosofija nesidomi išgyvenimų fenomenalumu ir todėl negali būti tam prilyginama (2018: 2–3). Kalbėdamas apie Husserlio, Merleau-Ponty, Heideggerio ir kitų fenomenologų darbus, Zahavis atkreipia dėmesį, kad jų analizės orientuojasi ne į skirtingus išgyvenimus ir ką jie reiškia, bet į filosofijai fundamentalius klausimus, kaip antai: suvokimo intencionalumas ir mokslinis racionalumas, sąsaja tarp objektyvumo ir subjektyvumo, santykis tarp individualumo ir bendruomeniškumo ir kt. Žinoma, fenomenologinės filosofijos atstovai aprašo ir išgyvenimus (kaip pavyzdį jis pateikia Heideggerio nuobodulio analizę), tačiau išgyvenimus fenomenologai naudoja kaip priemonę, o ne

rezultatą. Tuo remdamasis Zahavis taip pat kritikuoja van Maneno aiškinimą, kad tyrime formuluojamu fenomenologiniu klausimu turėtų būti siekiama suprasti galimas žmogaus išgyvenimų reikšmes, t. y.: „Kokia yra fenomenologinė išgyvenimo reikšmė?“, „Ką reiškia šis (konkretus) išgyvenimas?“ (2019: 2–6).

Antrasis problemiškas aspektas yra susijęs su tuo, kaip van Manenas aiškina *epoche* bei redukciją ir jų svarbą fenomenologiniame tyrime. Zahavis (2018, 2019) sutinka su van Maneno teiginiu, kad *epoche* ir redukcija iš tiesų yra vieni svarbiausių fenomenologinių metodų, tačiau tikrai ne fundamentalūs, kaip tvirtina van Manenas. Zahavis atkreipia dėmesį, kad Husserlis pirmiausia siekė grįžti prie tradicinių filosofijos uždavinių, prie pačių daiktų ir akcentavo natūralios nuostatos suspendavimą, tik vėliau įvedė *epoche* ir redukcijos sąvokas (2019: 2–3). Jis taip pat nesutinka su tuo, kaip van Manenas aiškina *epoche* ir redukciją (Zahavi 2018: 3–4). *Epoche*, arba susklaudimą, van Manenas laiko metodu, kuris sustabdo ar pašalina tai, kas trukdo priartėti prie tiriamo fenomeno (2014: 215–221). Kitaip tariant, tyrimo metu tyrėjas turi susklasti turimas išankstines nuostatas, mokslinius paaiškinimus ar supratimą apie tiriamą fenomeną. Redukciją van Manenas laiko esminiu metodu, padedančiu „prasibrauti“ pro savaime suprantamus dalykus ir pamatyti tiriamų fenomenų reikšmes. Zahavis, remdamasis Husserlio darbais, akcentuoja, kad *epoche* ir redukcijos tikslas nėra toks. *Epoche* tikslas „nėra abejoti, ignoruoti, nepaisyti ar pašalinti realybę iš mūsų tyrimo, bet sustabdyti arba neutralizuoti tam tikrą dogmatinį *požiūrį* į realybę“ (Zahavi 2018: 4). Vadinasi, taikant *epoche* realybė ne pametama, o atveriamą filosofiniam tyrinėjimui. *Epoche* ir redukcija yra filosofinio tyrinėjimo metodai, kurių tikslas – išlaisvinti mus nuo natūraliosios nuostatos ir pereiti prie filosofinės. Be to, Zahavis kritiškai vertina išskirtus devynis redukcijos momentus ir dimensijas, kurie, jo manymu, tik iš dalies remiasi fenomenologine filosofija ir yra sukurti paties van Maneno (2019: 5).

Trečia, Zahavis (2018, 2019) atkreipia dėmesį į van Maneno besikartojančią idėją, kad fenomenologija siekia suprasti ir atskleisti galimas išgyvenimų reikšmes. Anot van Maneno (1990, 2007, 2014), pagrindinis fenomenologinio tyrimo tikslas – aprašyti ikireflektyvių išgyvenimų galimas reikšmes ir tokiu būdu atskleisti tiriamo fenomeno esmę. Tokiu būdu fenomenologinis aprašymas iš esmės orientuojasi į konkrečius ikireflektyvius išgyvenimus (istorijos yra viena iš minėtų priemonių praktikos fenomenologijoje), kurie parodo tai, kas fenomene savaime pasireiškia. Zahavis atkreipia dėmesį, kad fenomenologinis aprašymas negali būti supaprastintas iki ikireflektyvių fenomeno išgyvenimų aprašymo (2018: 5–6). Kaip tik fenomenologinio aprašymo pradžioje mes turėtume konfrontuoti su mūsų realiais išgyvenimais tam, kad galėtume artikuliuoti jų prasmę (angl. *sense*). Be to, fenomenologija neapsiriboja tik išgyventų ikireflektyvių išgyvenimų aprašymu. Fenomenologijai rūpi perėjimas nuo ikireflektyvaus pasaulio patyrimo pasaulio conceptualizavimo link. Van Maneno siūlymą fenomenologiniame tyrime orientuotis į ikireflektyvių išgyvenimų aprašymą kritikuoja ir kiti autoriai (pvz., Moules et al. 2015), kurie atkreipia dėmesį, kad taip fenomenologija ir hermeneutika gali būti supaprastinamos iki „pavyzdžių mokslo“.

Zahavis (2018, 2019) laikosi griežtos pozicijos, kad praktikos fenomenologija tik iš dalies kyla iš fenomenologinės filosofijos, o dauguma aspektų yra pasiūlyti paties auto-

riaus. Nepaisant to, kad tam tikros praktikos fenomenologijos sąvokos ir kyla iš Husserlio, Heideggerio, Merleau-Ponty darbų, van Manenas nėra iki galo atidus tam, kad tarp skirtingų fenomenologų taip pat egzistuoja įtampos ir nesuderinamumų. Todėl Zahavis atkreipia dėmesį, kad fenomenologinę prieigą tyrime pasirinkęs tyrėjas privalo susipažinti su fenomenologine filosofija ir esminiais jos konceptais. Jis pataria, kad, „užuoat įsikibę Husserlio, Heideggerio, Merleau-Ponty rekomendacijų, kaip taikyti filosofinį metodą, tyrėjai pirmiausia turėtų siekti, kad jų kokybiniai tyrimai remtųsi pamatiniais fenomenologiniais konceptais, tokiais kaip: gyvenamasis pasaulis, intencionalumas, empatija, ikireflektyvus išgyvenimas, akiratis, istoriškumas ir išgyvenamas kūnas“ (Zahavi 2018: 6).

Išvados

Kalbėdami apie van Maneno praktikos fenomenologiją, turėtume suprasti šios prieigos aktualumą edukologijos mokslui ir ugdymo praktikai. Praktikos fenomenologijos prieiga sujungė ugdymo teoriją bei praktiką, suaktualino fenomenologinę pedagogiką, parodė fenomenologijos kaip edukologinio tyrimo privalumus. Van Maneno idėjos ir atlikti tyrimai yra neabejotinai reikšmingi rengiant ugdymo praktikus, stiprinant jų reflektyvumą ir atidumą kasdienėms ugdomosioms situacijoms, formuojant jų taktišką ir dėmesingą santykį su ugdytiniais. Dar daugiau, galima teigti, kad pasirinkę praktikos fenomenologiją tyrėjai ne tik sustiprina savo metodologines žinias, bet taip pat formuoja tam tikrą atidumą ir dėmesingumą pasirinktos metodologinės prieigos atžvilgiu. Van Manenas nuolatos primena, kad tyrėjui būtina įsigilinti į fenomenologinę filosofiją bei suprasti fenomenologinio tyrimo savitumą ir kompleksiskumą.

Vis dėlto tyrėjas neturėtų ignoruoti problemiško van Maneno idėjų santykio su fenomenologine filosofija, kuri atskleidžia filosofas Zahavis. Zahavio argumentuota kritika, parodžiusi praktikos fenomenologijos aspektus, prasilenkiančius su kai kuriais kertiniais fenomenologinės filosofijos principais, leidžia teigti, kad van Maneno propaguojama metodologinė prieiga yra fragmentiškai susijusi su pačia fenomenologine filosofija ir nemaža dalis praktikos fenomenologijos elementų yra pasiūlyti jo paties. Žinoma, tai nereiškia, kad ši metodologinė prieiga neturi aiškaus teorinio pagrindo ir dėl to ją reikėtų atmesti kaip netinkamą. Vis dėlto svarbu pripažinti šios prieigos ribotumus, apimančius ne tik tyrimo kokybę ar tyrėjo šališkumo klausimus, bet ir tam tikrą fenomenologinės tradicijos elementų (pri)taikymą edukologiniame tyrime.

Svarbu pabrėžti ir tai, kad Zahavio išsakyta kritika yra itin vertinga praktikos fenomenologijos prieigą pasirinkusiam tyrėjui. Pirma, tyrėjas turėtų atsiriboti nuo fenomenologijos tik kaip metodologinės prieigos ir pažvelgti į ją kaip į atitinkamą teorinį diskursą, galintį padėti suprasti pamatines egzistencines temas, kurios patenka ir į edukologinio tyrimo lauką. Antra, nepaisant to, kad van Manenas savo darbuose itin daug dėmesio skiria fenomenologinės filosofijos pristatymui, vis dėlto jį turime laikyti metodologu, o ne filosofu. Vadinas, tyrėjas turėtų pradėti ne nuo van Maneno interpretacijos, kas yra fenomenologija, bet nuo pirminių fenomenologinės filosofijos darbų, padedančių suprasti šios filosofijos prigimtį ir įsigilinti į esminius jos aspektus. Trečia, išsakyta kritika

aktualizuoja tai, kad tyrėjui būtina kritiškai apmąstyti esminius šios prieigos elementus, kaip antai: fenomenologinis klausimas, *epoche* ir redukcijos metodai, išgyvenimų aprašymai. Tyrėjo dėmesys atkreiptinas ir į Zahavio siūlymą į fenomenologiją žvelgti ne tik kaip į griežtą metodą, bet ir kaip į atvirą požiūrį ir teorinę prieigą, kuri gali būti derinama su kitais kokybinių tyrimų metodais.

Literatūra

- Adams, C., 2014. What's in a Name? The Experience of the Other in Online Classrooms. *Phenomenology & Practice* 1 (1): 51–67. <https://doi.org/10.29173/pandpr22144>
- Batuchina, A., 2015. *Vaikų migravimo fenomenologinis tyrimas* (daktaro disertacija). Klaipėda: Klaipėdos universitetas. Prieiga per internetą: <http://gs.elaba.lt/object/elaba:14481306/> [žiūrėta 2020 m. rugpjūčio 5 d.].
- Biesta, G., Filippakou, O., Wainwright, E., Aldridge, D., 2019. Why Educational Research Should not Just Solve Problems, but Should Cause Them as Well. *British Educational Research Journal* 45 (1): 1–4. <https://doi.org/10.1002/berj.3509>
- Brinkmann, M., Friesen, N., 2018. Phenomenology and Education. In: *International Handbook of Philosophy of Education*, ed. P. Smeyers. Springer International Publishing, 591–608.
- Dall'Alba, G., 2009. Phenomenology and Education: Introduction. *Educational Philosophy and Theory* 41 (1): 7–9. <https://doi.org/10.1111/j.1469-5812.2008.00479.x>
- Finlay, L., 2012. Debating Phenomenological Research Methods. In: *Hermeneutic Phenomenology in Education. Method and Practice*, eds. N. Friesen, C. Henriksson, & T. Saevi. Rotterdam, the Netherlands: Sense Publishing, 17–38.
- Fischer, A., 1914/1961. Deskriptive Pädagogik. In: *Aloys Fischer. Ausgewählte Pädagogische Schriften*, ed. T. Rutt. Paderborn: Schöningh, 137–154.
- Henriksson, C., 2012. Hermeneutic Phenomenology and Pedagogical Practice. In: *Hermeneutic Phenomenology in Education. Method and Practice*, eds. N. Friesen, C. Henriksson, & T. Saevi. Rotterdam, the Netherlands: Sense Publishing, 107–119.
- Henriksson, C., Friesen, N., 2012. Introduction. In: *Hermeneutic Phenomenology in Education. Method and Practice*, eds. N. Friesen, C. Henriksson, & T. Saevi. Rotterdam, the Netherlands: Sense Publishing, 1–16.
- Henriksson, C., Saevi, T. 2012. “An Event in Sound”: Considerations on the Ethical-aesthetic Traits of the Hermeneutic Phenomenological Text. In: *Hermeneutic Phenomenology in Education. Method and Practice*, eds. N. Friesen, C. Henriksson, & T. Saevi. Rotterdam, the Netherlands: Sense Publishing, 55–78.
- Kairė, S., 2018. *Mes vienoje valtyje, bet aš vis tiek iš kitos kultūros: išgyvenimai mokantis daugiakultūrišė grupėse mobilumo metu* (daktaro disertacija). Vilnius: Vilniaus universitetas. Prieiga per internetą: <http://epublications.vu.lt/object/elaba:31203146/31203146.pdf> [žiūrėta 2020 m. rugpjūčio 5 d.].
- Kurapkaitienė, N., 2019. *Jaunų suaugusiųjų mokymosi savanorystėje patirtys* (daktaro disertacija). Vilnius: Mykolo Romerio universitetas. Prieiga per internetą: <https://repository.mruni.eu/handle/007/16016?show=full> [žiūrėta 2020 m. rugpjūčio 4 d.].
- Levering, B., van Manen, M., 2002. Phenomenological Anthropology in the Netherlands and Flanders. In: *Phenomenology World-Wide*, ed. T. Tymieniecka. Dordrecht: Kluwer Press, 274–286. Doi: 10.1007/978-94-007-0473-2_25
- Moules, J. N., McCaffrey, G., Field, J. C., Laing, C. M., 2015. *Conducting Hermeneutic Research: from Philosophy to Practice*. New York: Peter Lang Publishing.
- Paley, J., 2017. *Phenomenology as Qualitative Research. A Critical Analysis of Meaning Attribution*. New York: Taylor & Francis.
- Penkauskienė, D., 2016. *Išprovokuotas mokymosi permąstymo patyrimas universitetinių bakalauro studijų metu* (daktaro disertacija). Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.

- Saevi, T., 2013. From Being to Knowing: Addressing the Fundamental Hesitation in Hermeneutic Phenomenological Writing. *Indo-Pacific Journal of Phenomenology* 13 (1): 1–11. Doi: 10.2989/IPJP.2013.13.1.4.1170
- Vanderlinde, R., van Braak, J., 2010. The Gap between Educational Research and Practice: Views of Teachers, School Leaders, Intermediaries and Researchers. *British Educational Research Journal* 36 (2): 299–316. <https://doi.org/10.1002/berj.3509>
- Van Manen, M., 1990. *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*. New York, NY: SUNY Press.
- Van Manen, M., 2007. Phenomenology of Practice. *Phenomenology & Practice* 1 (1): 11–30. Doi: 10.29173/pandpr19803
- Van Manen, M., 2008. Pedagogical Sensitivity and Teachers Practical Knowing-in-Action. *Peking University Education Review*, 1–23. Prieiga per internetą: <http://www.maxvanmanen.com/files/2011/04/2008-Pedagogical-Sensitivity-Teachers-Practical-Knowing-in-Action.pdf> [žiūrėta 2020 m. liepos 18 d.].
- Van Manen, M., 2014. *Phenomenology of Practice: Meaning-Giving Methods in Phenomenological Research and Writing*. California, CA: Walnut Creek.
- Van Manen, M., 2015. *Pedagogical Tact. Knowing What to Do When You Don't Know What to Do*. USA: Left Coast Press.
- Van Manen, M., 2017. But Is This Phenomenology? *Qualitative Health Research* 27 (6): 775–779. <https://doi.org/10.1177/1049732317699570>
- Van Manen, M., 2018. Rebuttal Rejoinder: Present IPA for it is – Interpretative Psychological Analysis. *Qualitative Health Research* 28 (12): 1959–1968. <https://doi.org/10.1177/1049732318795474>
- Van Manen, M., & Adams, C. (2010). Phenomenology. In: *International Encyclopedia of Education*, eds. P. Peterson, E. Baker, B. McGaw. Vol. 6: 449–455. Oxford: Elsevier. Prieiga per internetą: <http://www.maxvanmanen.com/files/2014/10/ElsevierPhenomenology-entry.pdf> [žiūrėta 2020 m. gegužės 3 d.].
- Zahavi, D., 2018. Getting It Quite Wrong: Van Manen and Smith on Phenomenology. *Qualitative Health Research* 29 (6): 900–907. Doi: 10.1177/1049732318817547
- Zahavi, D., 2019. The Practice of Phenomenology: The Case of Max van Manen. *Nursing Philosophy* 21 (2): 1–9. <https://doi.org/10.1111/nup.12276>